

DOI: 10.32347/2076-815x.2026.91.237-258

УДК 72.025.4

д.арх., професор **Осиченко Г.О.**,
osychenko-galyna@ukr.net, ORCID: 0000-0001-5595-220x,
Запорізький національний університет

ПОЛЬСЬКИЙ ПОСТМОДЕРНІЗМ В САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Досліджуються особливості польського постмодернізму в сакральній архітектурі. На підставі порівняльного аналізу сакральних об'єктів з концепціями американської та західно-європейської гілки постмодернізму виявлено, що в специфічному політичному та культурному середовищі тоталітарного соціалістичного режиму Польщі формується унікальний локальний шлях польського постмодернізму. В польському постмодернізмі сакральних споруд типологія, етика, локальна пам'ять і феноменологія простору вступають у діалог, далекий від американської знаковості або італійської неорациональної формалізації. Пропонується означити цей різновид як «високий постмодернізм».

Ключові слова: високий постмодернізм; сакральна архітектура; Польща; символізм; архетипи; метафорична архітектура; церкви протесту

Постановка проблеми та актуальність теми. У сучасних студіях з історії і теорії архітектури постмодернізм посідає ключове місце як феномен, що визначив зміни архітектурної культури другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Постмодерністська архітектура не лише поставила під сумнів універсалістські засади модернізму, але й відкрила шлях до формування плюралістичної, багаторівневої архітектурної мови, яка здатна інтегрувати локальні історичні і культурні традиції у глобальний контекст.

Досвід польського архітектурного постмодернізму є цінним для України через географічну й культурну близькість та через подібність історичних викликів (міські трансформації, радянський спадок, перехід від планової до ринкової економіки, переоцінка модерністичної спадщини та формування нових підходів до контекстуальності та історичності в архітектурі). Аналіз польського постмодернізму дає можливість виявити моделі адаптації світових тенденцій у центральноєвропейському просторі та окреслити можливі паралелі й орієнтири для українського архітектурного розвитку у післявоєнній відбудові.

Дане дослідження відповідає міждисциплінарним ініціативам, присвяченим вивченню і збереженню архітектурної спадщини ХХ століття, в першу чергу в рамках DOCOMOMO. Зокрема, конференція «Modernism beyond East and West» (Берлін, 16–18 листопада 2023), що була організована спільно з

ініціативою European Triennial of Modernism (ETOM) та DOCOMOMO, мала на меті “негегемоніальну”, горизонтальну рефлексію історії європейської архітектури з увагою до Центрально-Східної Європи [1]. У межах цих ініціатив активно аналізуються процеси трансформації постмодерністських концепцій у країнах з різними політичними моделями, що робить польський матеріал важливою частиною загальноєвропейської наукової дискусії.

Актуальність дослідження обумовлена: а) суттєвими прогалинами у вивченні постмодернізму Центральної Європи, зокрема Польщі, у сучасній українській теорії архітектури; б) посиленням наукового інтересу до переосмислення архітектури 1970–2000-х років, що сьогодні перебуває під загрозою втрати або трансформації; в) тривалим впливом постмодерністської архітектури і теорії на сучасні архітектурні практики, дискусії про ідентичність та культурну спадщину.

Мета дослідження – аналіз особливостей архітектурного постмодернізму у Польщі на прикладі сакральної архітектури. Об’єкт дослідження – архітектура культових споруд, що репрезентують польську версію постмодернізму. Предмет дослідження – особливості польського архітектурного постмодернізму в сакральній архітектурі. Географічні межі: натурні дослідження проводилися у містах Краків, Тиха, Чеховіце-Дзедзіце, але для обґрунтування результатів дослідження використовувався більш широкий географічний контекст. Хронологічні межі дослідження: з 1960-х рр., що означені початком будівництва так званих «церков протесту», та до кінця 2000-х рр., оскільки переважаюча кількість церков будувалися десятиліттями внаслідок складних фінансових і ресурсних умов.

Ця стаття представляє першу частину досліджень польського архітектурного постмодернізму.

Матеріали і методи дослідження. Дослідження спирається на матеріали натурних досліджень і фотофіксації сучасних сакральних об’єктів архітектури у містах Краків, Чеховіце-Дзедзіце і Тихи, що проводилися автором у 2017-2019 рр. Для дослідження польської архітектури постмодернізму застосований комплекс методів, який дозволяє поєднати натурний аналіз, архівно-джерельні методи, теоретичну інтерпретацію, порівняльний аналіз, елементи семіотичного та інтерпретаційно-феноменологічного аналізу, тощо. *Архівно-джерельний метод* передбачав роботу з науковими статтями, що дотичні до даної тематики, і проектними матеріалами. Це дало змогу визначити первісний авторський задум, вплив міського контексту та особливості об’єкту. *Порівняльний аналіз* використовувався у дослідженні на декількох рівнях: 1) для співставлення соціокультурних, економічних та політичних умов 1970-1990 рр. у Європі, США та Польщі, що дало можливість визначити внутрішній контекст

формування польського постмодернізму; 2) для співставлення формоутворення польського постмодернізму з архітектурою Західної Європи та США, що дозволило виявити національну специфіку польського постмодернізму. Враховуючи, що ідентифікація постмодернізму в архітектурі досить ускладнена внаслідок неоднозначності цього явища, головною ознакою його прийнято формування архітектурного об'єкту як комунікації. Використовувалися елементи *інтерпретаційно-феноменологічного аналізу* - власні враження дослідника, осмислені крізь призму позиції *«Believing without belonging»* у культурно-православному контексті.

Аналіз літературних джерел та останніх публікацій. Ступінь вивченості польського архітектурного постмодернізму залишається нерівномірною. Дослідження спирається на ґрунтовні праці історика архітектури Флоріан Урбан [2–4], які аналізують постмодерністську архітектуру 1970–1990-х рр. у Польщі як форму архітектурної та культурної опозиції соцреалізму, та доказують, що мова польського постмодернізму слугувала засобом культурної ідентичності та символічного повернення історії. У польській науковій традиції здійснено низку змістовних досліджень, присвячених творчості окремих архітекторів, містобудівним трансформаціям 1970–1990-х років, зокрема в працях Е. Венцлавович-Гюркович, Е. Венцлавович-Більська та О. Криворучко [5], Б. Чарковські [6], А. Саймер [7], Дж. Вронський [8] та інших.

Основні засади американської та європейської гілки постмодернізму застосовувалися з точки зору праць Ч. Дженкса [9–11], Р. Вентурі [12,13], А. Россі [14], Р. Криє [15], Р.А.М. Стерн [16–18] та інших.

Важливими для дослідження були праці: 1) М. Гала-Вальчовська [19,20], М. Місягевич [21], Й. Гіл-Масталерчик [22], що присвячені аналізу архітектури Вищої богословської семінарії Конгрегації Воскресіння у Кракові; 2) М. Кордашевський [23], Б. Стек [24], Б. Подхалянський [25] які присвячені аналізу архітектури Костелу Матері Божої Цариці Польщі у Кракові; 3) М. Рожек та Б. Гондкова [26], Й. Гіл-Масталерчик [27] про храми міста Краків.

В останні десятиліття українська архітектурознавча думка зверталася до теми постмодерністської архітектури епізодично. Серед важливих робіт українських архітекторів слід відмітити праці Л. Стародубцевої [28], О. Ремізової та Н. Новак [29, 30], але в завдання цих досліджень не входило безпосередньо вивчення польського досвіду. Це визначає наукову новизну та практичну значущість даного дослідження, спрямованого на осмислення польського архітектурного постмодернізму в сакральній архітектурі.

Виклад основного матеріалу. Постмодернізм зародився у США в 1970 роках, коли після війни країна пережила гігантську хвилю модерністського

будівництва. Це і корпоративні штаб-квартири, університетські кампуси, великомасштабні highway projects, містобудівні реновації та будівництво великоповерхових житлових районів. В цей період у США модернізм перетворюється на корпоративний стиль влади і інституцій. Реакцією на цю масштабну бюрократично-корпоративну експансію модернізму став постмодернізм, який шукав альтернативу у масовій, комерційній культурі, у знаках, іронії та популістській естетиці. В Західній Європі після війни і руйнувань модернізм став інструментом відбудови та швидкого вирішення житлової кризи. Але там він висвітлив проблему збереження історичних міст та культурної спадщини. Тому європейський постмодернізм природно повертається до історії, типології, міської морфології, оскільки культурна цінність міста як історичного організму в європейській культурі фундаментальна.

Хоча після Другої Світової війни відбувається стрімке економічне зростання в США та Європі, все ж такі соціально-економічні умови в країнах різні. В США в цей період формується споживацьке суспільство, розвивається будівництво suburbia, зростає вільний ринок та рівень автомобілізації населення, з'являються нові типи будівель та відбувається комерціалізація міських просторів. Американське суспільство 1960–70-х рр. стає лабораторією масової культури: телебачення, реклами, поп-арту. Тому архітектура в США в цей період розвивається як частина капіталістичної економіки знаків, де головне - реклама, брендинг. В свою чергу, Європа відрізняється обмеженою комерціалізацією та значною роллю держави і міської традиції, культурою гуманістичної спадкоємності і інтелектуальних традицій (структуралізм, феноменологія, екзистенціалізм). Тому європейський постмодернізм був більше спрямований на раціональну впорядкованість і соціальну стійкість, ніж на комерційну виразність. В Європі розглядають архітектуру не як медіа-подію, а як структуру міського досвіду та пам'яті.

Таким, чином американський постмодернізм пропонує *модель архітектури як комунікації*, яка ґрунтується на знаках, образах, подвійному кодуванні, поп культурі та читабельності. Європейський постмодернізм пропонує *модель архітектури як структури пам'яті*, яка ґрунтується на типології, морфології, історичному контексті та соціальній сталості. Разом американська та європейська гілки утворюють дві комплементарні парадигми, без яких неможливо зрозуміти сутність постмодерністського повороту в архітектурі ХХ століття. Але в обох випадках поява постмодернізму пов'язана з обмеженістю засобів формоутворення і проблемами модерністської архітектури та виникає в економічно розвинених країнах з високим рівнем життя.

На противагу цьому, постмодернізм у Польщі розвивається пізніше, в умовах тоталітарного режиму та ідеологічної порожнечі соціалістичної доби, монотонної індустріальності соціалістичного варіанту модернізму та дефіциту ресурсів пізнього соціалізму. Польська школа менш «маніфестна» і відрізняється більш практичними проявами. Дослідники підкреслюють, що польський постмодернізм не міг бути іронічним [2,8]. В ситуації цензури та ідеологічного контролю іронія була неможливою мовою, натомість з'явився символізм, архетипичність та міфологізація.

В добу соціалістичної Польщі католицька церква виступала як опозиційний центр комуністичній владі. Це перетворило храми на архітектурний простір свободи та місце культурного життя, невідконтрольного державі, на символ національної спадкоємності та майданчик колективної пам'яті. Саме тому сакральна архітектура стала одним із ключових ідейних центрів постмодерністського повороту в Польщі. У 1970–2000-х роках близько трьох тисяч нових католицьких храмів було зведено по всій країні. Фактично це найбільша хвиля церковного будівництва в Європі після Другої світової війни. Архітектурна мова нових храмів відрізнялася незвичайним стильовим різноманіттям (рис.1) та прагненням до унікальності архітектурного образу, що було також і результатом великої реформи Католицької Церкви на Другому Ватиканському Соборі (1962–1965).

Виявлене різноманіття стильових напрямків сакральної архітектури Польщі в цілому співпадає з множинністю наративів, які виділено Ч. Дженксом в еволюційному дереві постмодернізму [9]: неоісторизм, ривайвалізм, неовернакуляр, урбаністичний ад-гок, метафізична метафора, постмодерністський простір. Але у польському постмодернізмі практично в кожному з цих різновидів спостерігається синтез з місцевими традиціями і оточуючим контекстом. Архітектура храмів має не просто гібридну стилістику, вона символічна, моральна та інтегральна, об'єднуючи європейські культурні інтелектуальні традиції з вимогами національної і політичної ідентифікації через архітектуру. Недаремно дослідники використовували до польської версії епітет «політичний постмодернізм» [2,36], заперечуючи «загальноприйняте уявлення про постмодерністську архітектуру як політично незаангажоване та виключно неоліберальне явище, незацікавлене будь-яким прогресивним соціальним порядком денним» [36].

Хронологічно серед польських храмів досліджуваного періоду виділяються так звані «Церкви протесту» (або Церкви Солідарності), які почали будуватися в період соціалізму, та церкви періоду суспільно-політичної трансформації (1989-2004). З точки зору формоутворення виявлено два основних напрями в сакральній архітектурі: історизм та метафорична

архітектура. Специфіка польської версії постмодернізму особливо простежується на прикладі двох видатних сакральних об'єктів Польщі, які ці напрями яскраво втілюють.

Рис. 1. Стильове різноманіття культових споруд польського постмодернізму: 1–Костел Ісуса Христа Спасителя в Чеховіце-Дзедзіце, арх. С. Немчик, 1995–2000. Фото Г. Осиченко; 2–Костел Святої Ядвіги у Кракові, арх. Р. Леглер, 1979–1989 [31]; 3– Церква Святого Франциска Ассізького та Святої Клари у Тихи, арх. С. Немчик, у процесі будівництва. Фото Г. Осиченко; 4 –цвинтарна каплиця «Брама до Міста Мертвих» у Кракові, арх. Р. Леглер, 1998 [31]; 5 – Храм Матері Божої Чудотворного Медальйона в Закопане, арх. Т. Гавловський, Т. Лісовська-Гавловська, 1980–1988 [32]; 6 – Церква Пресвятої Діви Марії, Цариці Миру у Вроцлаві, арх. В.Гриневич, В. Яжомбко та Я. Матковський, 1982–1994 [33]; 7 – Костел Непорочного серця Пресвятої діви Марії у Кракові, арх. Є. Петеленд, 1983–1995 [34].

У післявоєнній радянській Польщі будівництво церков було актом опору та вираженням віри в умовах державного атеїзму, боротьби за незалежність від радянського впливу. Ці будівлі символізували національну ідентичність та відмову від офіційної, стандартизованої соціалістичної архітектури. **Костел Матері Божої Цариці Польщі** (арх. Войцех Петржик) - найвідоміший приклад храму протесту, що вважається одним з найбільших досягнень післясоборної архітектури у світі¹. Історія будівництва храму є унікальною. Храм розташований у робітничому районі Нова Гута (район Кракова), який спочатку проєктувався як атеїстичне соціалістичне місто. Місцеві жителі роками безрезультатно боролися з владою за право збудувати церкву, що призвело до народних протестів у 1960-х роках, жорсткого їх придушення та загибелі людей. Зрештою за підтримки архієпископа Кракова Кароля Войтила (майбутнього Папи Римського - Іоанна Павло II), дозвіл було надано, і попри спротив влади і відсутність будівельних матеріалів, храм будувався силами волонтерів з 1967 по 1977 рік. Багато будівельних, оздоблювальних матеріалів, дзвони та твори

мистецтва безпосередньо були надіслані католиками з різних міст Польщі та країн Європи. Будівництво церкви стало символом єдності християнського світу, а для Польщі цей храм більше, ніж просто будівля, це свідчення того, як віра може сформувати суспільство та культуру [36-37].

Натхненний каплицею Ле Корбюзьє в Роншане, краківський архітектор Войцех Петржик задумав храм як велику монументальну форму-корабель. У християнській традиції корабель або ковчег символізує порятунок вірних, шлях до спасіння та громаду, що долає випробування (рис.2). Архітектура храму буквально і концептуально втілює цю ідею. Для тих, хто прагнув пережити важкі роки комунізму, метафора була зрозумілою. Храм як Ноїв ковчег рятує людей від «потопу» тоталітаризму і бездуховності [37]. Цей метафоричний образ разом з потужною публічною історією храму як місця протестів, єднання громади і спогадів, закріпив за ним назву «Arka Pana» (польською), тобто «Ковчег Господній».

Рис.1. Костел Матері Божої Цариці Польщі ("Ковчег Господній", польською *Arka Pana*) Арх. В. Петржик. 1 – Південний фасад церкви. Фото Zygmunt Put [Zetpe0202](#) [38] 2 – фрагменти фасаду, що демонструють багату фактуру оздоблюваних матеріалів та масив хвилястих зовнішніх стін, оброблених річковими валунами. Фото Г. Осиченко

Сам храм є головним об'єктом комплексу культових споруд, має 7 входів, що символізують сім таїнств церкви. Майданчики та зовнішні сходи будівлі обслуговують відповідні церковні ритуали, що відбуваються навколо храму.

Будівля в плані овальна, за задумом у формі зерна пшениці, з якого проростає нове життя. Планування вільне, і більшість елементів планування, окрім піднятого вівтаря, визначається виключно звичайним польським розташуванням місць для сидіння у храмах. Криволінійний дах будівлі повторює форму човна. Над церквою домінує 70-метрова вежа – «щогла корабля»- у формі хреста. Чотири залізобетонні стіни *Arka Pana*, що трохи нахилені всередину, – унікальне будівельне рішення. Маючи 30 метрів заввишки, вони мають товщину 30 см (співвідношення 1:100, майже як у випадку з аркушем паперу) [36]. Під хрестом-щоголою простягається південна «висяча» стіна, один кінець якої спирається на фундамент, а інший – на щоглу. За формою стіна нагадує головне вітрило, зрізане знизу. Зовнішнє облицювання стін виконано з річної гальки, а всередині стіни покриті сірою штукатуркою грубої фактури. На облицювання зовнішньої стіни пішло близько 2 млн. річкових валунів, які збирали і привозили на будівельний майданчик парафіяни. Це разом з участю вірян у будівництві є унікальним прикладом партисипативного та народного духу польських церков [36-37].

Будівля має три поверхи, але інтер'єр церкви являє собою залу з єдиним простором, оскільки простори поверхів поєднані між собою по типу відкритих антресолей. Третій поверх (матронеум) є балконом головного нефу, а конструкція вівтаря є консоллю та нависає над простором каплиці Фатімської Божої матері (інша назва Печера), яка знаходиться у цокольному поверсі. Незвичність таких прийомів організації простору створює відчуття неочікуваності та «внутрішньої мандрівки», що є характерним прийомом постмодерністської сакральної архітектури. Композиція головної молитовної зали асиметрична. Північний фасад має великий вітраж роботи Єжи Ськонпського. Підлога викладена із зеленого італійського мармуру, а вівтар у формі руки - з каррарського мармуру. У центральній частині церкви розташоване монументальне Розп'яття Христа роботи Броніслава Хроми.

Атмосфера внутрішнього простору храму також унікальна (рис.3). Вона динамічна і змінюється в залежності від освітлення та відчувається буквально «тілесно» завдяки мові світла і тіні, тактильним відчуттям, кольоровій гамі, фактурі і текстурі використаних матеріалів. В християнській традиції світло символізує Бога, тому освітлення стає важливим засобом створення атмосфери у храмі. Гра світла і тіні на протязі дня в молитовному залі поступово змінює настрій від суворой камерності до піднесеного сьйва. Ієрархія вівтаря у просторі підкреслюється декількома варіантами його освітлення, важливим серед яких є верхні бокові промені. Світло, що проникає через яскраво-синій північний вітраж, створює у головному нефі відчуття повного занурення у воду.

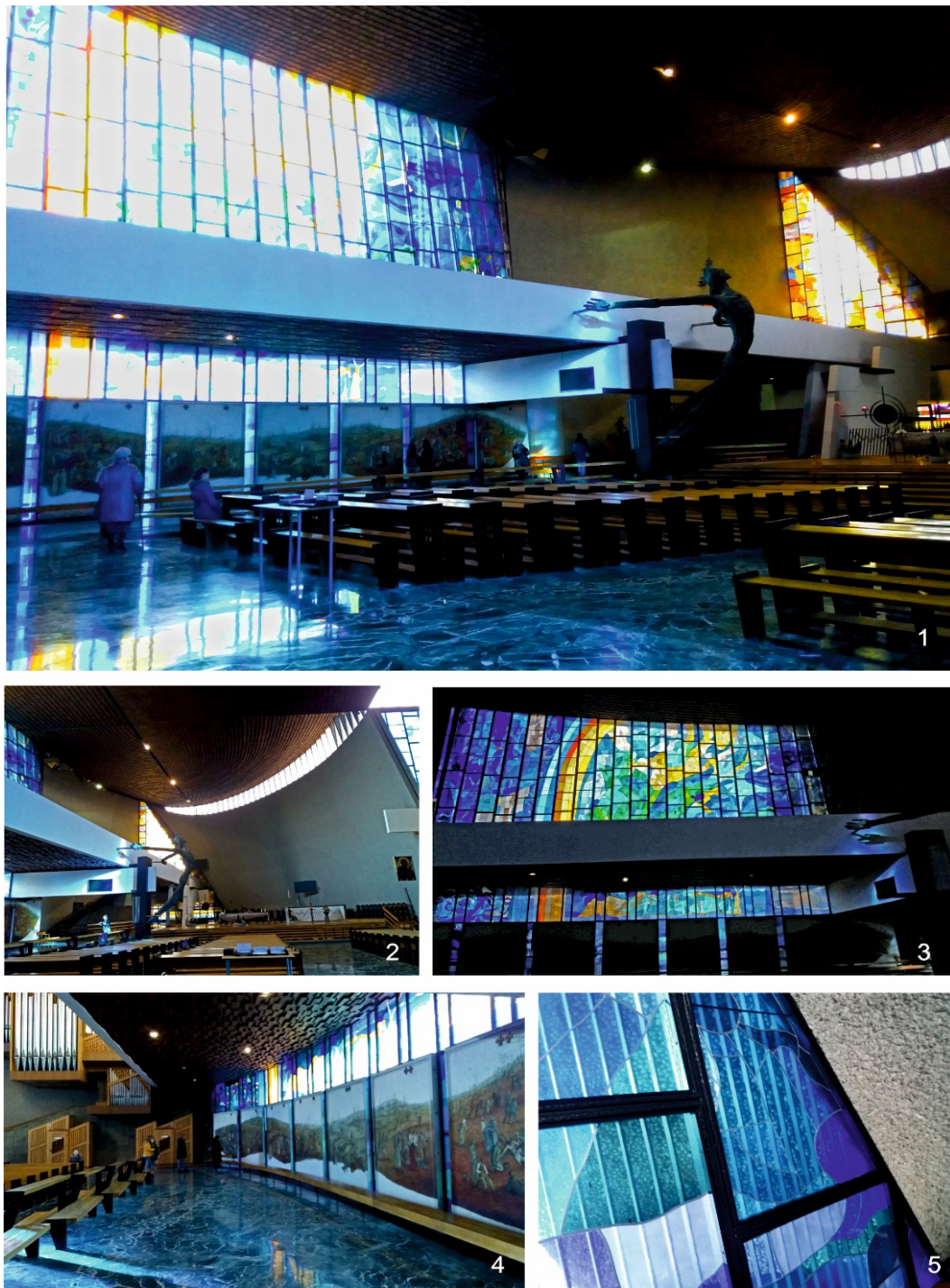

Рис.3. Костел Матері Божої Цариці Польщі. 1- Головний простір храму зі скульптурою Розп'яття Христа; 2 – вид на вітарну частину та вигнуту стелю; 3 – вітраж головного залу; 4 – підлога залу з італійського зеленого мармуру; праворуч, біля вітража, – панорамна картина художника М. Ліпінського «Хресна дорога»; 5 – фрагмент вітража з видом на зовнішню стіну, що оброблена річними валунами. Світлини Г. Осиченко

Це відчуття посилюється фактурою зовнішніх стін будівлі, які проглядаються через скло в окремих містах головного залу, бо через призму змінного кольорового світла річна галька сприймається повітряними бульбашками у воді. Світло, що проникає через смугу вікон у верхній частині

південного фасаду, відділяє стелю вигнутою форми від стіни і перетворює її на днище корабля, що впевнено рухається вперед.

Підлога залу має нахил до вітваря. Унікальна фактура полірованого синьо-зеленого мармуру з білими прожилками на підлозі викликає відчуття води під ногами. Промені сонця, що рухаються протягом дня, постійно створюють на підлозі ефект дзеркальності води. При включенні штучного освітлення в залі ці ефекти посилюються і "вода" під ногами перетворюється на вируючий потік. За задумом автора це уособлює води біблійного потопу.

У ролі символів *Arka Pana* має надзвичайно чітку метафору - ковчег. Екстер'єр та інтер'єри будівлі включають алюзії, що постійно відсилають до цього образу. Так, третій поверх сприймається з головного нефу як палуба корабля. Форма, колір та обшивка стелі перетворюють її на днище дерев'яного човна. Хрест церкви, що височіє у навколишньому просторі, виконує «роль «щогли», яка окреслює вертикальний напрямок до неба, а також символізує опору для невидимого вітрила віри, що дозволяє Ковчегу підтримувати обраний курс» [25, с.23]. Піднятий від рівня підлоги першого поверху і нависаючий над цокольним поверхом вітвар, викликає асоціації з капітанським мостиком і це посилюють сім сходів до вітваря з металевими перилами. Конструкція підлоги вітваря пронизує зовнішню стіну і глибокою консоллю виступає на південному фасаді над входом до каплиці. Вона при прямуванні до входу викликає асоціації з веслом човна, посилюючи образ церкви як корабля спасіння. Глухий масив криволінійних стін при обході церкви не лише посилює схожість з корпусом корабля, але й створює відчуття захищеності і безпеки.

Поєднання метафор, які чітко зчитуються, алюзій разом з активними феноменологічними засобами і творами мистецтва створює сильні емоційні враження від об'єкта. Вони переважають враження від історичних храмів, оскільки посилюються поєднанням новаторських прийомів організації просторів з архетипічними структурами католицького храму.

Вища Духовна Семінарія Отців Воскресників у Кракові (арх. Д. Козловський, М. Місьонгевич та В. Стефанський, 1985-1993) демонструє інший напрямок постмодернізму - історизм. Семінарія є багатофункціональною спорудою та має всі елементи, характерні для традиційного монастиря: церкву, трапезну, каплиці, житлові корпуси та навчальні приміщення, бібліотеку, огорожу, господарські споруди та внутрішні двори².

Семінарія, задумана як простір духовного формування для випускників, постає у формі монументального монастирського комплексу, насиченого багаторівневою символікою та культурними алюзіями: християнськими, універсальними й літературними. Інтегровані в архітектурну форму, ці елементи надають ансамблю виразної наративності: архітектура тут функціонує

як розповідь, укорінена в людському досвіді та духовності. Матеріальна мова комплексу поєднує кольорову штукатурку з необробленим бетоном. Просторова композиція вибудована як символічний «Шлях Чотирьох Брам» - метафору духовного становлення людини. Брами Посвяти, Надії, Знань і Віри структурують ансамбль і позначають ключові етапи цього шляху³. Концепцію було сформульовано Даріушем Козловським у вірші «Шлях Чотирьох Брам», який став ідейною основою проєкту (рис.4).

Рис. 4. Вища Духовна Семінарія Отців Воскресників у Кракові: 1 – Брама Посвяти - розрив в огорожі семінарії; 2- головний вхід, акцентований «розривом» у накладній ажурній стіні та круглим вікном («око Господа»); 3 – «фальшиві брами» бокового корпусу та Двір Бажань ; 4 – центральна огорожа семінарії зі сходами на дах. Світлини Г. Осиченко

У планувальній структурі Кракова Шлях Чотирьох Брам формує спрямовану вісь, що простягається від Ринкової площі до Твардовських скель, символічно поєднуючи Цивілізацію з Природою. Початком цього маршруту є Брама Посвяти - розрив у монастирській стіні, що означає перехід і відкриття. Вона веде до Двору Бажань, простору вибору й ілюзій, де з'являються так звані

«фальшиві брами» допоміжних будівель комплексу. Далі шлях проходить через Брану Надії (Молодості). Брама Знань формує Дворик Молоді, її циліндричні колони та залізобетонна мастаба, подібна до античного театру, метафорично означають сходження до світла, знання й вічності. Завершенням маршруту є Брама Віри — майже нематеріальна, присутня як уявна вертикаль Колони Воскресіння та лінія горизонту, що разом утворюють знак хреста й відкривають простір віри та світла.

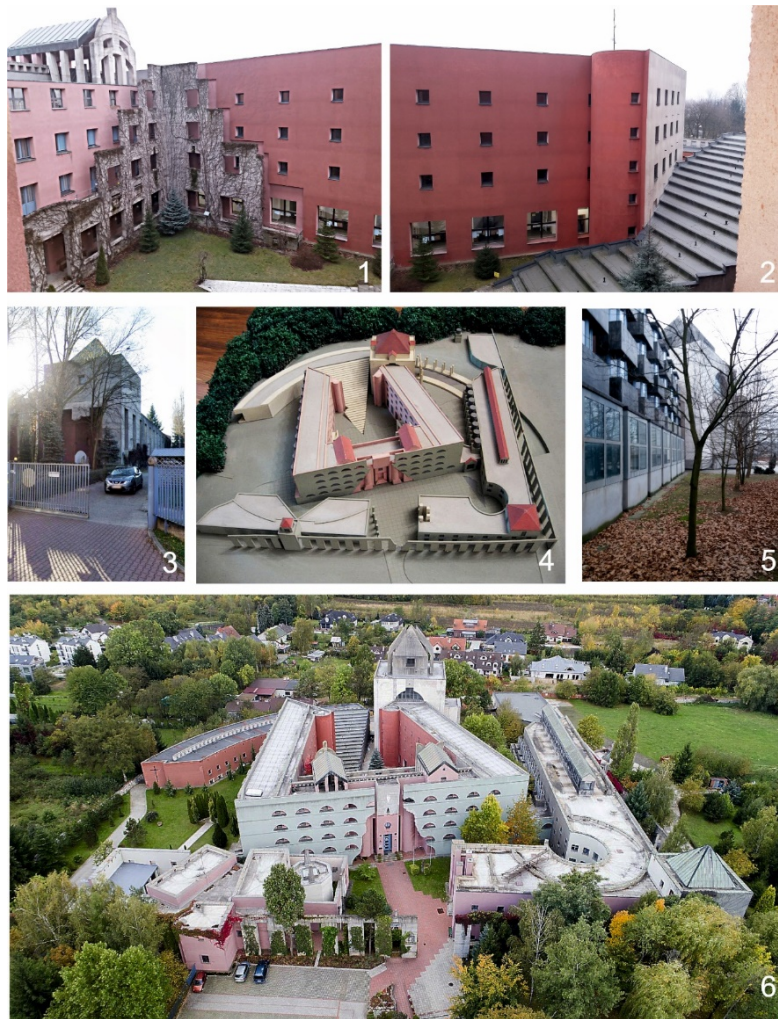

Рис. 5. Вища Духовна Семінарія Отців Воскресників у Кракові: 1, 2 – двір Молоді з накладними «стінами- ширмами» та амфітеатром. Вид з вікна хостелу; 3 – «зруйнована» колони монастирської стіни; Світлина Г. Осиченко; 4 – проєктний макет ансамблю [40]; 5 – один з внутрішніх дворів комплексу. Світлина Г. Осиченко; 6 – загальний вид комплексу зверху. Джерело ілюстрації [40].

Характерною рисою ансамблю є його сценографічність. Фасади Будинку Професорів і Випускників сформовані за принципом нашарувань, що функціонують як театральні декорації. Розриви, сірий бетон і стримана кольорова гама створюють образ руїн, що символізують історичну пам'ять і

потенціал оновлення. Особливо виразно це проявляється у Дворіку Молоді, де «накладні» бетонні стіни оживляють простір грою світла й тіні (рис.6).

Рис. 6. Вища Духовна Семінарія Отців Воскресників у Кракові: 1- вид з коридору хостела на внутрішній двір Молоді. На першому плані накладна бетонна стіна, обвита плющем; 2 – вітвар головного храму. Світлини Г. Осиченко; 3 – план другого поверху [40]; 4 – поетика бетону в інтер'єрах: освітлення залів (вверху), «фальшиві» склепіння (внизу) [20, с.68]; 5, 7 – окремі сходи у хостел та їх кріплення до зовнішніх стін; 6 – внутрішній простір сходів у хостел. Світлини Г. Осиченко

Постмодерністський характер комплексу підкреслюють і «фальшиві храми» на даху. Вони утворені двома бетонними стінами, що нагадують храмові фасади: з одного боку - грецький із тимпаном, з іншого - східний, увінчаний куполом [39]. Композиційною та духовною домінантою ансамблю є каплиця Емаус, кубічна форма якої переосмислює класичну архітектуру, а відкрита до неба вежа-дах виступає її символом.

Мотив тріщини і розривів, присутній у структурі семінарії, відсилає до теми Воскресіння як відкриття й звільнення простору та шлях до свободи. Інтер'єри ансамблю розвивають цю семантику через «фальшиві» склепіння,

колони, стіни та перекриття, що діють радше як знаки, ніж як утилітарні елементи (див. рис.6).

У підсумку «Шлях Чотирьох Брам» постає цілісною архітектурною поемою, де форма, простір і світло ведуть людину від посвяти до віри [20].

Безперечно об'єкт зламає стереотипи о культових спорудах, має багато ознак громадської відкритої споруди. Гетерогенний простір комплексу є інтерактивним, він спонукає до роздумів, руху і дослідження об'єкту. Він вражає антифункціональністю окремих елементів композиції, відчуттям нерациональності, складності і таємничості просторів та навмисною театральністю. Цей «театр» говорить про віру, сенс, проблеми і цінності життя в ємній, виразній і емоційній формі. Але на відміну від Arka Pana, семантика цього об'єкту більш інтелектуальна, вона потребує знань і розшифрування.

Порівняльний аналіз архітектури об'єктів з основними засадами американського та європейського постмодернізму. Згідно з Ч. Дженксом, постмодернізм базується на принципі «подвійного кодування, де будівля водночас говорить професіоналам і широкій публіці» («double coding»). «Архітектура мова» Arka Pana багатоголосна, її наративи передаються різноманітними кодами: типологічно-ритуальними, християнськими і культурними традиціями, зрозумілими і читабельними метафорами. Архітектурна семіотика Arka Pana тісно переплетена з політичною пам'яттю мешканців і всіх поляків. Знаки та символи, інтуїтивно зрозумілі членам парафії, передбачають тип нормативної поведінки, незрозумілий для порушників або інших культур і конфесій. На противагу Семінарії в архітектурі Костелу Матері Божої не використовуються історичні цитати на пряму, але функціонально-просторова побудова костьолу має архетипічну структуру католицького храму: зовнішній грот, матронеум, печери - каплиці в цокольному поверсі, які натхнені традицією молитви в підземних катакомбах у середньовічних історичних соборах, головний неф тощо. Але в Arka Pana переважають феноменологічні коди і їх мова дуже могутня, вона «архетипічна», досяжна для всіх, в тому числі і невіруючих.

Архітектура польської семінарії більше спирається на інший тип кодів - **типологічно-ритуальний**, вкорінений у локальних релігійних практиках та польському католицькому Універсумі. Будівля не демонструє буквального іронічного цитування історичних стилів. Її просторове рішення зчитується як контекстуальна відповідь на традицію сакральної архітектури Кракова не шляхом копіювання форм, а через структурування переходів, внутрішніх дворів і просторових пауз. У цьому сенсі архітектура Семінарії ближча до тез структуралістів, зокрема Альдо ван Ейка про архітектуру як систему «in-between» [41], тобто простір між приватним і публічним, між минулим і

теперішнім, між світським і сакральним, де архітектура не нав'язує значення, а відкриває можливості духовного досвіду. Тема «in-between» повторюється в об'єктах неодноразово. По-перше, в Семінарії композиція двору Молоді не є історичною реконструкцією, а тяжіє до архетипічної структури монастирського двору (клуатру). Центральна огорожа території семінарії також не є відтворенням історичних монастирських стін, та спирається на архетипічну структуру колони. Вона обіграє тему порогу, переходу та забезпечує символічний зв'язок внутрішнього і зовнішнього просторів, світського і сакрального світів. Не повторюючи стилістики композиція семінарії активує типологію як носій тяглості і спадкоємності. Як писав Альдо Россі, архітектура має здатність «перетворювати пам'ять колективу в типологію міста» [14]. В семінарії саме це й зроблено і це глибоко відрізняє її від американських моделей постмодернізму, де цитата часто відіграє роль гри або знакової іронії. У польському випадку історична цитата стає не грою, а інструментом етичного вписування у культурний ландшафт, і тому архітектурна форма стримана, інтелектуально виважена й майже аскетична.

Аскетичність окремих форм комплексу, архетипні фігури, зосередженість на міській пам'яті та інтеграція комплексу в історичну міську тканину дали підстави Ф. Урбану говорити про вплив італійського неораціоналізму («La Tendenza») на архітектуру семінарії [2]. Аналогічний вплив спостерігається і в архітектурі костьолу Матері Божої, що репрезентують, в першу чергу, аскетичність оздоблення інтер'єру і екстер'єру та інтеграція будівлі в сучасне багатоповерхове житлове середовище.

По-друге, об'єкти відображають соціокультурні умови Польщі в період, що вимагав від архітекторів водночас адаптації до економічних можливостей та збереження ідентичності. Досліджувані сакральні об'єкти формують відповідь на питання духовної послідовності, в їх мові духовний вимір є ключовим. Тут архітектура стає не засобом репрезентації економічної могутності, а середовищем духовного зосередження, тим самим перегукуючись із феноменологічною традицією європейської архітектури 1980–1990-х (К.-Н. Шульц, П. Цумптор, Ю. Палласмаа). Визначено, що вплив феноменології чітко помітний в дизайні досліджуваних об'єктів, особливо в Костелі Матері Божої, що «проявляється в зосередженні на досвіді, зацікавленні глибшою істиною, яка виходить за рамки раціональності» [2], в тактильному використанні матеріалів і форм» та сенсорній архітектурі.

Серед інших краківських сакральних об'єктів слід відмітити: Цистеріанський костел і монастир у житловому масиві Шклянні Доми (арх. К. Дига та інш., 1984-1995), парафіяльна церква Святого Адальберта (арх. В. Серуг, М. Буратинська-Серуга, 1994-1999); Церква Божого Милосердя у

Гжегожах (арх. С. Немчик та інш., 1998-1994), Костел Божого Милосердя на Кшеславицьких горах (арх. В. Ценкевич, А. Лорек, 1980-1988), Церква Святого Альберта в Чижинах (арх. В. Ценкевич, В.Октавець, 1985-1997), Церква Богоматері Ла Салет (арх. В. Ценкевич, 1987-1999), Святилище Божого Милосердя (арх. В.Ценкевич, 1997-2002) та інш.

Таким чином, досліджувані сакральні об'єкти демонструють унікальний локальний шлях польського постмодернізму, де типологія, етика, локальна пам'ять і феноменологія простору вступають у діалог, далекий від американської знаковості або італійської неорациональної формалізації. Політичні обставини, культурна роль католицизму та польське прагнення до збереження ідентичності визначили варіант постмодернізму, в якому архітектура стає не лише «текстом для читання», а простором для досвіду. Архітектура «in-between», метафори і «пам'ять типу» утворюють нову, локально вкорінену архітектурну мову в сакральній архітектурі. Враховуючи, що ключовим в цій мові є духовний вимір, автором пропонується найменувати польський постмодернізм сакральних споруд «високим постмодернізмом».

Висновок. В дослідженні висвітлено соціально-культурні, економічні і політичні умови в Польщі періоду 1960-1990-х років, за яких пошук нової архітектурної мови у сфері сакрального призвів до появи специфічної траєкторії розвитку польського постмодернізму. Виявлено різноманіття стилів у сакральній постмодерністській архітектурі, гібридність стилеутворення та основні ідейно-концептуальні напрями її: історизм та метафорична архітектура. Детально досліджено об'єкти у Кракові, що належать до цих напрямів та репрезентують особливості польської версії постмодернізму: Вища Духовна Семінарія Отців Воскресників та Костел Матері Божої Цариці Польщі.

Сакральна архітектура в польському постмодернізмі відіграла структуроутворюючу та культурутворюючу роль на відміну від інших центрів постмодерністської архітектури. У той час як американський постмодернізм розгортався у середовищі споживацької культури, а європейський - у дискусії про міську пам'ять, польська архітектура осмислювала потребу духовного, національного та екзистенційного відновлення після десятиліть тоталітарного тиску. Саме тому храми перетворилися на головні майданчики постмодерністської творчості, де поєдналися типологія, символіка, метафори, феноменологія та локальна традиція, створивши унікальну форму польського постмодерністського синтезу – «високий постмодернізм».

Перспективу подальших досліджень становить аналіз творчості польського архітектора С. Немчика.

Подяка. Автор висловлює глибоку вдячність Богуславу Подхалянському, доктору архітектори, професору Університету сільського господарства в

Кракові, за надану допомогу та ознайомлення з унікальною сакральною архітектурою Польщі.

Примітки

1. В польській дослідницькій літературі стильова ідентифікація «Arka Pana» неоднозначна: його відносять як до пізнього модернізму, так і до постмодернізму. Він безперечно має стильові ознаки неоекспресіонізму, елементи бруталізму, образ будівлі метафоричен, інтер'єри – взірць використання феноменологічних засобів. Це все вже свідчить про гібридність архітектурного формоутворення, що є основною ознакою постмодернізму. На користь постмодернізму є використання моделі архітектури як комунікації. Спираючись на це та на класифікацію Ч. Дженкса, формоутворення храму розглядається в дослідженні як метафоричний напрям постмодернізму [9, с. 40, 112-117].

2. Семінарію було закрито в 2010-х роках; з 2017 року в будівлі розміщувалася католицька школа Монтессорі. Наразі тут функціонує Конгрегація Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа польської провінції та Академічний гуртожиток імені отця Валеріана Калинки.

3. Не всі брами Семінарії були спроектовані як фізичні споруди.

Список використаних джерел

1. Modernism beyond East and West (Berlin, 16-18 Nov 23) [Електронний ресурс]. URL: https://arthist.net/archive/40557/lang%3Den_US?utm_source=chatgpt.com
2. Urban F. *Postmodern Architecture in Socialist Poland: Transformation, Symbolic Form and National Identity*. 1st Edition. Routledge, 2021. 238 p.
3. Urban F. Bottom-Up Postmodernism: Unauthorised Church Architecture in Socialist Poland. *Journal of the Society of Architectural Historians*. Vol. 79, No. 4, 2020.p. 459–477. DOI: <https://doi.org/10.1525/jsah.2020.79.4.459>.
4. Urban F. Postmodernism in Poland - an Architecture of Resistance? In: *po.mo.stroika – Postmodern Theories, Practices, and Histories in Central and Eastern Europe*, 17-18 May 2018, Balassi Hungarian Institute, Berlin. URL: https://radar.gsa.ac.uk/6192/?utm_source=chatgpt.com
5. Węclawowicz-Gyurkovich, E. et al. Polish Postmodern sacred architecture in the space of housing estates. *Środowisko Mieszaniowe/Housing Environment*, vol. 40, no. 1, Cracow University of Technology, 2022, p. 4-17. URL <https://doi.org/10.4467/25438700sm.22.018.17001>
6. Ciarkowski, B. Post-war modernist architecture in Poland as part of the European heritage of twentieth-century concrete-based architecture. *Technical Transactions*. Vol. 116, iss. 8, 2019, 5-18 p. DOI 10.4467/2353737XCT.19.077.10856
7. Between Crisis&Freedom: Polish architecture of the 1980s. [Електронний ресурс]. URL: <https://culture.pl/en/article/between-crisis-freedom-polish-architecture-of-the-1980s>
8. Wroński J. Sz., *Kościół Krakowa zbudowane w latach 1945–1989, jako wyraz przemian architektury sakralnej w Polsce na tle rozwoju architektury na świecie*, Kraków, 2010.
9. Jencks C. *The New Paradigm in Architecture. The Language of Post-Modernism*. New Haven and London: Yale University Press, 2002
10. Jencks, C. *What Is Post-Modernism?* London: Academy Editions, 1986. 80 p.
11. Jencks, C. *Architecture Today*. London: Academy Editions, 1982. 320 p.
12. Venturi, R. *Complexity and Contradiction in Architecture*. New York: Museum of

Modern Art, 1966. 136 p

13. Venturi, R.; Scott Brown, D.; Izenour, S. *Learning from Las Vegas: The Forgotten Symbolism of Architectural Form*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1977. 228 p.

14. Rossi, A. (1982). *The architecture of the city* (D. Ghirardo & J. Ockman, Trans.). MIT Press. (Original work published 1966)

15. Krier, R. *Urban Space*. London: Academy Editions, 1979. 174 p

16. Stern, R.A.M. *New Directions in American Architecture*. New York: George Braziller, 1969. 240 p.

17. Stern, R.A.M. The Doubles of Post-Modern. *Harvard Architecture Review*. 1980. No. 1. p. 5–15.

18. Stern, R.A.M. *Modern Classicism*. New York: Rizzoli, 1988. 320 p.

19. Gała-Walczowska, M. Magnificent lie of architecture – postmodernism in architecture of Cracow. In T. Kozłowski (Editor), *Defining the architectural space – the truth and lie of architecture*. Vol. 6, 2020. pp. 23–39. Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe. <https://doi.org/10.23817/2020.defarch.6-2>

20. Gała-Walczowska, M. Poetics of concrete – architecture of The Higher Theological Seminary of the Congregation of resurrection in Cracow. *PRETEKST*, Nr 8, 2018. pp.61-69

21. Misiągiewicz, M. The magic space or finding the reality of the way of four gates. *PRETEKST*, Nr 8, 2028. pp.93-99

22. Gil-Mastalerczyk, J. The game of space – The arrangement of sacral architectural elements and interior decor in post-war churches in the archdiocese of Cracow. *Technical transactions: architecture*, Issue 9-A (15), 2015. pp.97-102

23. Kordaszewski M, „Arka Pana”. *Przewodnik. Historia i symbolika*, Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 1995.

24. Stec B. Sunlight and Atmosphere in the Ark of the Lord Church in Krakow. *Technical transactions*. (Jan 2019). Vol. 116, no. 1. pp. 63 – 77. DOI: 10.4467/2353737XCT.19.005.10045

25. Podhalański B. *D.O.M. The Ark is the Home*. 2016. P.15-25. [Електронний ресурс]. URL:

<https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/redo/resources/25581/file/suwFiles/PodhalanskiBDomArk.pdf>

26. Rożek, M., & Gądkowa, B. *Leksykon kościołów Krakowa*. Verso, 2003.

27. J. Gil-Mastalerczyk. Stylistic changes in contemporary sacred architecture against the background of the ideological and artistic trends prevailing at the time (1971–2000), *Geomatics, Landmanagement and Landscape* No. 4, 2016, p.35–47

28. Стародубцева Л.В. *Архітектура постмодернізму: Історія, теорія, практика: Посіб. для студ. архітектур. спец. вузів*. К.: Спалах, 1998.

29. Ремізова О.І., Новак Н.В. Семантика ордерної мови в архітектурі постмодернізму другої половини ХХ – початку ХХІ століття, *Науковий вісник будівництва*, т. 98, № 4, 2019, Харків- 2019, стр.137-147. DOI: 10.29295/2311–7257–2019–98–4–137–147

30. Olena Remizova, Natalya Novak. Dialogue of epochs in postmodern urban planning concepts of the late XXth and early XXIst centuries. *Budownictwo i Architektura* 17(4), 2018. p. 67–75. DOI: 10.24358/Bud-Arch_18_174_07

31. Atelier Loegler archtekci. [Електронний ресурс]. URL: <http://loegler.pl/sakralne>

32. Sanktuarium MB Objawiającej Cudowny Medalik. [Електронний ресурс]. URL: <https://misjonarze-zakopane.pl/index.php/galeria/>

33. Historia parafii. [Електронний ресурс]. URL: <https://wroclaw.oblaci.pl/historia-parafii/>

34. Architektura transformacji i postmodernizmu w Polsce. [Електронний ресурс]. URL: <https://postmodernism.eu/>

35. Klein, L. *Political Postmodernisms: Architecture in Chile and Poland, 1970-1990*. Dissertation, Duke University, 2018. Retrieved from <https://hdl.handle.net/10161/17505>.

36. Arka Pana. Parafia Matki Bozej Krolowej Polski [Електронний ресурс]. URL:

<https://www.arkapana.pl/>

37. Arka Pana – kościół który powstał z buntu.[Електронний ресурс]. URL: <https://katalog.krakow.pl/2025/10/arka-pana-kosciol-ktory-powstal-z-buntu/>

38. Church of Our Lady the Queen of Poland (Ark of Our Lord), view from N, 1 Obrońców Krzyża street, Nowa Huta, Krakow, Poland. [Електронний ресурс]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:--Church_of_Our_Lady_the_Queen_of_Poland_%28Ark_of_Our_Lord%29,view_from_N,1_Obroncow_Krzyza_street,_Nowa_Huta,_Krakow,_Poland.jpg

39. Wyższe Seminarium Duchowne Księży Zmartwychwstanców. [Електронний ресурс]. URL: <https://szlakmodernizmu.pl/baza-obiektow/wyzsze-seminarium-duchowne-ksiezy-zmartwychwstancow/>

40. Bursa Akademicka im. O. Waleriana Kalinki CR [Електронний ресурс]. URL: <https://www.krakowskabursa.pl/>

41. Sack, O. 2024. A Symbol with what Architecture Means as such and Should Accomplish’: On Aldo van Eyck’s Concept of the ‘In-Between’ and Its Connection with the Dimension of Raumbildung. ARENA Journal of Architectural Research 9 (1): 4.2024. DOI:10.55588/ajar.395.

D.Sc., Professor **Halyna Osychenko**,
Zaporizhia National University

POLISH POSTMODERNISM IN SACRED ARCHITECTURE

The study highlights the socio-cultural, economic, and political conditions in Poland from 1960 to 2000, during which the search for a new architectural language in the sphere of the sacred led to the emergence of a specific trajectory of the development of Polish postmodernism. The diversity of styles in sacral postmodernist architecture, the hybridity of style formation, and its main ideological and conceptual directions are revealed: historicism and metaphorical architecture. The objects in Krakow that represent these directions and embody the features of the Polish version of postmodernism are studied in detail: The Higher Theological Seminary of the Resurrection Fathers and The Church of Our Lady, Queen of Poland.

Sacred architecture in Polish postmodernism played a structure-forming and culture-forming role, unlike other centers of postmodern architecture. While American postmodernism unfolded in the environment of consumer culture, and European - in the discussion of urban memory, Polish architecture comprehended the need for spiritual, national and existential renewal after decades of totalitarian oppression. That is why churches became the main platforms of postmodern creativity, where typology, symbolism, metaphors, phenomenology and local tradition were combined, creating a unique form of Polish postmodern synthesis - "high postmodernism".

Keywords: «high postmodernism»; sacred architecture; Poland; symbolism; archetypes; metaphorical architecture; protest churches

REFERENCES

1. Modernism beyond East and West (Berlin, 16-18 Nov 23), from https://arthist.net/archive/40557/lang%3Den_US?utm_source=chatgpt.com {in English}
2. Urban F. Postmodern Architecture in Socialist Poland: Transformation, Symbolic Form and National Identity. Ist Edition. Routledge, 2021. 238 p. {in English}
3. Urban F. Bottom-Up Postmodernism: Unauthorised Church Architecture in Socialist Poland. *Journal of the Society of Architectural Historians*. Vol. 79, No. 4, 2020.p. 459–477. DOI: <https://doi.org/10.1525/jsah.2020.79.4.459>. {in English}
4. Urban F. Postmodernism in Poland - an Architecture of Resistance? In: *po.mo.stroika – Postmodern Theories, Practices, and Histories in Central and Eastern Europe*, 17-18 May 2018, Balassi Hungarian Institute, Berlin. URL: https://radar.gsa.ac.uk/6192/?utm_source=chatgpt.com {in English}
5. Węclawowicz-Gyurkovich, E. et al. Polish Postmodern sacred architecture in the space of housing estates. *Środowisko Mieszaniowe/Housing Environment*, vol. 40, no. 1, Cracow University of Technology, 2022, p. 4-17, from URL <https://doi.org/10.4467/25438700sm.22.018.17001> {in English}
6. Ciarkowski, B. Post-war modernist architecture in Poland as part of the European heritage of twentieth-century concrete-based architecture. *Technical Transactions*. Vol. 116, iss. 8, 2019, 5-18 p. DOI 10.4467/2353737XCT.19.077.10856 {in English}
7. Between Crisis&Freedom: Polish architecture of the 1980s, from <https://culture.pl/en/article/between-crisis-freedom-polish-architecture-of-the-1980s> {in English}
8. Wroński J.Sz., *Kościoty Krakowa zbudowane w latach 1945–1989, jako wyraz przemian architektury sakralnej w Polsce na tle rozwoju architektury na świecie*, Kraków, 2010. {in Polish}
9. Jencks C. *The New Paradigm in Architecture. The Language of Post-Modernism*. New Haven and London: Yale University Press, 2002. {in English}
10. Jencks, C. *What Is Post-Modernism?* London: Academy Editions, 1986. 80 p. {in English}
11. Jencks, C. *Architecture Today*. London: Academy Editions, 1982. 320 p. {in English}
12. Venturi, R. *Complexity and Contradiction in Architecture*. New York: Museum of Modern Art, 1966. 136 p. {in English}
13. Venturi, R.; Scott Brown, D.; Izenour, S. *Learning from Las Vegas: The Forgotten Symbolism of Architectural Form*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1977. 228 p. {in English}

14. Rossi, A. (1982). *The architecture of the city* (D. Ghirardo & J. Ockman, Trans.). MIT Press. (Original work published 1966). {in English}
15. Krier, R. *Urban Space*. London: Academy Editions, 1979. 174 p. {in English}
16. Stern, R.A.M. *New Directions in American Architecture*. New York: George Braziller, 1969. 240 p. {in English}
17. Stern, R.A.M. The Doubles of Post-Modern. *Harvard Architecture Review*. 1980. No. 1. p. 5–15. {in English}
18. Stern, R.A.M. *Modern Classicism*. New York: Rizzoli, 1988. 320 p. {in English}
19. Gała-Walczowska, M. Magnificent lie of architecture – postmodernism in architecture of Cracow. In T. Kozłowski (Editor), *Defining the architectural space – the truth and lie of architecture*. Vol. 6, 2020. pp. 23–39. Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe. <https://doi.org/10.23817/2020.defarch.6-2>. {in English}
20. Gała-Walczowska, M. Poetics of concrete – architecture of The Higher Theological Seminary of the Congregation of resurrection in Cracow. *PRETEKST*, Nr 8, 2018. pp.61-69. {in Polish}
21. Misiągiewicz, M. The magic space or finding the reality of the way of four gates. *PRETEKST*, Nr 8, 2028. pp.93-99. {in English}
22. Gil-Mastalerczyk, J. The game of space – The arrangement of sacral architectural elements and interior decor in post-war churches in the archdiocese of Cracow. *Technical transactions: architecture*, Issue 9-A (15), 2015. pp.97-102. {in English}
23. Kordaszewski, M. „Arka Pana”. *Przewodnik. Historia i symbolika*, Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 1995. {in Polish}
24. Stec B. Sunlight and Atmosphere in the Ark of the Lord Church in Krakow. *Technical transactions*. (Jan 2019). Vol. 116, no. 1. pp. 63 – 77. DOI: 10.4467/2353737XCT.19.005.10045 {in English}
25. Podhalański B. *D.O.M. The Ark is the Home*. 2016. p.15-25, from [https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/redo/resources/25581/file/suwFiles/Podhalanski B_DomArk.pdf](https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/redo/resources/25581/file/suwFiles/Podhalanski_B_DomArk.pdf) {in English}
26. Rożek, M., & Gądkowa, B. *Leksykon kościołów Krakowa*. Verso, 2003. {in Polish}
27. Gil-Mastalerczyk, J. Stylistic changes in contemporary sacred architecture against the background of the ideological and artistic trends prevailing at the time (1971–2000), *Geomatics, Landmanagement and Landscape* No. 4, 2016, p.35–47. {in English}
28. Starodubtseva L.V. Arkhitektura postmodernizmu: Istoriia, teoriia,

- praktyka: Posib. dlia stud. arkhitektur. spets. vuziv. K.: Spalakh, 1998. {in Ukrainian}
29. Remizova O.I., Novak N.V. Semantyka ordernoi movy v arkhitekturi postmodernizmu druhoi polovyny KhKh – pochatku KhKhI stolittia, Naukovyi visnyk budivnytstva, t. 98, № 4, 2019, Kharkiv- 2019, str.137-147. {in Ukrainian}
 30. Olena Remizova, Natalya Novak. Dialogue of epochs in postmodern urban planning concepts of the late XXth and early XXIst centuries. *Budownictwo i Architektura* 17(4), 2018. p. 67–75. {in English}
 31. Atelier Loegler archteki, from <http://loegler.pl/sakralne> {in English}
 32. Sanktuarium MB Objawiającej Cudowny Medalik, from <https://misjonarze-zakopane.pl/index.php/galeria/> {in Polish}
 33. Historia parafii, from <https://wroclaw.oblaci.pl/historia-parafii/> {in Polish}
 34. Architektura transformacji i postmodernizmu w Polsce, from <https://postmodernism.eu/> {in Polish}
 35. Klein, L. *Political Postmodernisms: Architecture in Chile and Poland, 1970-1990*. Dissertation, Duke University, 2018. Retrieved from <https://hdl.handle.net/10161/17505>. {in English}
 36. Arka Pana. Parafia Matki Bozej Krolowej Polski, from <https://www.arkapana.pl/> {in Polish}
 37. Arka Pana – kościół który powstał z buntu, from <https://katalog.krakow.pl/2025/10/arka-pana-kosciol-ktory-powstal-z-buntu/> {in Polish}
 38. Church of Our Lady the Queen of Poland (Ark of Our Lord), view from N, 1 Obronców Krzyża street, Nowa Huta, Krakow, Poland, from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:--Church_of_Our_Lady_the_Queen_of_Poland_%28Ark_of_Our_Lord%29,view_from_N,_1_Obronców_Krzyża_street,_Nowa_Huta,_Krakow,_Poland.jpg {in English}
 39. Wyższe Seminarium Duchowne Księży Zmartwychwstanców, from <https://szlakmodernizmu.pl/baza-objektow/wyzsze-seminarium-duchowne-ksiezy-zmartwychwstancow/> {in Polish}
 40. Bursa Akademicka im. O. Waleriana Kalinki CR, from <https://www.krakowskabursa.pl/> {in Polish}
 41. Sack, O. 2024. A Symbol with what Architecture Means as such and Should Accomplish’: On Aldo van Eyck’s Concept of the ‘In-Between’ and Its Connection with the Dimension of Raumbildung. *ARENA Journal of Architectural Research* 9 (1): 4.2024. DOI:10.55588/ajar.395. {in English}